

УДК 811.161.2:130.122:130.2

ПРО КУЛЬТУРУ І СВОБОДУ СЛОВА ТА ДУМКИ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

В. Д. Радчук

*Інститут філології Київського національного університету
імені Тараса Шевченка; кафедра стилістики української мови;
01601, м. Київ, бульвар Шевченка, 14*

Статтю присвячено складній природі мови, духовному потенціалові слова, важливості мовної норми і тяжким наслідкам в Україні епідемії напівграмотності, що охопила й еліту: державників, науковців, літераторів, педагогів. На численних прикладах автор показує, як елементарне незнання мови обертається мілінням думки, безладом у справі, непорозумінням, курйозами. Небезпечний духовним зубожінням, рабським безволлям і неволею-несвободою, стан низької культури слова та напівмовності масово підтримується через нав'язувані суспільству, і то найперше школою, зденаціоналізовані й асиміляційні мовні орієнтації та взірці-покручі.

Ключові слова: мова, норма, грамотність, духовність, культура, свобода, знак.

Йдучи до театру, люди стараються бодай щось наперед дізнатися про виставу й відповідно вдягтися, щоб налаштуватися на сприйняття. Затяті театральні шукають розкоші спілкування, резонансу душі в піднесених регістрах, очищення її від накипу буденщини й скверни, а тому зазвичай ходять на спектакль по двоє-троє, родинами, невеликим гуртом, купують по дорозі квіти для артистів, – дарувати ж бо не менш приємно, ніж отримувати дарунки, – оминають смітники та юрмісті місця, де можна почути матюччя, стороняться шуму гральних забігайлівок і нездорового душку пивних, що вже й самою назвою натякають на бар'єр до високості духу.

Відомо: театр починається з вішалки, а пошук істини – з емпірії. Не лише тверда віра постає з чуттєвого досвіду – з нього зроджується й ним живиться доскіплива високочола наука, яка, на відміну від мистецтва, оперує не образами, а поняттями. Але так само – словом. Слово ж бо, за євангелістом Іваном, було «спочатку», чи «споконвіку» (я би ще переклав – «у почині»), і «все з Нього постало». Увесь світ вміщається в *λόγος*, *λόγος spiritualis*, як сказали б у Давньому Римі, приміряючи греку до латини. Конфуцій зауважував: «Від втрати словами своїх значень народ втрачає свободу». А отже, і волю – волю до життя. Тобто в повному сенсі стає рабом.

*Лиш той життя і волі гідний,
Хто б'ється день у день за них, –*

прозріває осліплений Турботою Фауст, зупиняючи прекрасну мить щастя стояти разом «з народом вільним». Так переклав заповіт Гете М. Лукаш, дерзнувши вживити поруч у текст знайомі й милі нам «лани широкополі». Ніби питаючи: а чи для того Бог дарував українцям чорноземи, щоби плазувати на них перед чобітьми служками чужого прохідного двору – глухими до «кайдани порвіте» й чимось там «волю окропіте»? Чи на те солов'ю гніздо, щоби імітувати спів викоханої в ньому зозулі? Ні, не для того Т. Шевченко возвеличив «малих отих рабів німих», поставивши «на сторожі коло їх» слово, щоби нас охопила чума, проти якої застерігав І. Огієнко: «Мовне винародовлення приводить до морального каліцтва, а воно – найродючіший ґрунт для різних злочинів». Чи не найбільший злочин, тягар якого несуть усі посполиті, хоч непокоїть він тільки інтелігенцію, – втопити власну совість у багні покори, забути, як заповідано будити «хиренну волю», грою у піддавки обернути благословенну країну на тюрму для самого себе і з переляку розбігтися мільйонами заробітчач по канадах, італіях та уренгоях...

Ще Аврелій Августин називав слово знаком (*signum*) і задовго до Ф. де Сосюра розрізняв позначене й позначник (*signatum* і *signans*). Тонка штука – знак. Буває так, що в голові прокручується одне, а кажемо чи пишемо ми інше – з надією, а то й з несхитною вірою в те, що нас зрозуміють.

Візьмімо взірець застосування семіотики до етнографії – працю К. Леві-Строса «Структурна антропологія» (К.: Основи, 2000, 2-е видання) і на сторінках 94 та 95 прочитаймо таке: «Довільність мовного знаку має лише тимчасовий характер... Вибір *знаку* може бути довільним». Про що ми довідалися? Гай-гай! Про те, що перекладачка й редактор її тексту взяли не за своє діло. Адже термін лінгвістики *знак*, тяжіючи сенсом до *мітки*, *сигналу*, закінчується в родовому відмінку на а. Висловлюючись тавтологічно, а тут – це *ознака значення*, *позначка* не лише відмінка, але й змісту лексеми. Також суттєво, що слова *знак* і *знати* – родичі: знає той, хто вбачає або сприймає знаки. Що ж до закінчення у, то його має слово-двійник – синонім *сліду*, *відбитка* (як-от у Т. Шевченка в наслідуванні Осії: «Не стане знаку на землі²). Що й казати, одна буква – це теж знак. У згаданому перекладі – виразний знак системи роботи, стійкої і послідовної, яка заявляє про себе скрізь ляпами: годі довіритися тексту, щоб його десь цитувати.

Може, це рідкісний і нетиповий випадок? Ні, складається національна традиція. Свідомо не називаю перекладачів і редакторів – суть не в іменах. Коли вже в «Первісному мисленні» того ж таки К. Леві-Строса, що його тлумачив і правив інший творчий тандем (К.: Український центр духовної культури, 2000), натрапляєш на *аби* замість *щоб*, на *відмітив* замість *відзначив*, на *вклад* замість *внеску*, то чи подивуєшся *соро-*

каніжці й негритосу на одній сторінці, темним і хистким варваризмам на кожному кроці, що їх цілком можна було перекласти властивою, питомою лексикою? Думка, окрилена й свіжа в першотворі, тут аж стогне від тяжких вериг дрімучого суржику, задихається й хиріє в оковах неприродних кальбок.

Ось ще книжка Г. Смолі, що мала би бути не просто духовною, а викінчено цнотливою. Видана монастирем монахів студитського уставу (Львів: Свічадо, 2005). Мабуть, з непомірної любові до великої літери, яку тут недоречно накинута всім чотирьом словам назви святого при-станища, тоді як за правилами правопису для надання йому офіційного статусу доволі вивищити над іншими одну, першу літеру назви. Та й самій назві лаконізм не завадив би (*монастир монахів* – це ще одне *масло масляне*, пор. *монастир студитів*). Взагалі про хворобу нашої мовної свідомості на велич літер можна було б говорити довго й окремо. Їх вже тулять усередині слів-найменувань, як-от *ПриватБанк*. І це тоді, коли навіть німцям нерівний паркан літер набрид і вони заявляють про намір запровадити написання іменників з малої. Що ж до назви самої книжки («For Better or for Best»), то її перекладач зрозумів так: «*Пізнай свою дружину*». От і міркуй собі, яке діло монахам до чужих жінок, щоби давати чоловіцтву такі дивні поради...

Певна річ, усе це знаки – знаки нашої культури. І не лише тлумачької – культури *глумачів-недогик, віфтуозів і тютанів інтертрепаторської дуньки*.

«Реформатор» Л. Кучма говорив з телеекранів: «Прем'єр-міністр обирає парламент». Чи не провіщав, ковтаючи засадничий звук? Стилїстика плівок майора О. Мельниченка ще чекає своїх дисертантів. В. Ющенко, призначаючи главою уряду проф. В. Януковича, казав всеукраїнському віче: «Ми поступили по європейських стандартах... І моя *задача...* була... Я розумію, є різні *поводи...* *Давайте уявимо...* Це час, коли ми *впусту тратимо відносно стосунків з інвесторами...* мали б *хороший довісок кризи...* Припиніть політичну політику війни... і ліва і права *частина* залу добре *розуміють...* Я хотів би ще раз *прохати*, що перед нами *стоять виклики по консолідації нації*» і таке інше («Універсум», 2006, № 5-8, с. 6-8). За дрімучим колоніальним суржиком – ні логіки, ні відмінків. «Мені важко *продовжувати* цей ряд злочинів», – признався Президент на мітингу пам'яті про голодомор, загубивши слова *перелічувати* і *перелік*. Слід гадати, він не хотів, щоб *любі друзі* й майбутні історики, які сушитимуть голови над цим висловлюванням, бачили його серед поганих хлопців. Але ж слово – не горобець!

А в актах держави? Чи може бути чинним закон, який порушує кодекс Держави слова? Яких тільки бур'янів не познаходив С. Караванський у тексті Основного Закону (див.: «Про мову Конституції», газета «Час», 1 листопада 1996 року)! А ми ще нарікаємо на беззаконня! До речі, Конституцій України 1986 року Верховна Рада опублікувала під три-

зубом аж дві: скромну й агресивну. Альтернативу країні простеляв пропуск слова її у статті 2, де таким чином проголошувалася претензія на світове панування: «Суверенітет України поширюється на всю територію». Нам ще поталанило, що світ, потроху звикаючи потішатися з українських «чудес», не переполошився й ніхто не оголосив нам війни. Бо ж прецеденти людству відомі...

«До джерел!» – кличе крізь віки мудрість. Ви відкриваєте якусь цікаву й містку монографію, наприклад, «Етнічну історію давньої України», що її 2000 року видав Інститут археології НАНУ, і ледве не на кожній сторінці жахаєтеся тому, що її автори, провідні вчені галузі, й сам керівник-академік не знають елементарної грамоти: ні правил слововживання, ні самих слів, ні морфології, ні відмінків, ні навіть шкільної абетки. Їхній мучений, скутий синтаксис – це частокіл із лексем, ледве пролазний для думки. Вони плутають *спільноту* і *спільність*, *грати* (роль) і *відігравати*, *окреслювати* (чіткіше) і *викреслювати*, *латенське* (кельтське, від Латен у Швейцарії) і *латинське*, *Полісся* й *Потисся*. Перейменовують *облогу* на *осаду*, *витік* ріки Вісли – на *місто народження* її, називають *спільну історію сумісною*, *хибне* тлумачення – *невірним*, *пусті* простори – *пустуючими*, *сусідні (довколишні)* племена – *оточуючими*, *надіж* тварин – *падінням*. Тулять *співпадає* і *співставляти* повсюди, де треба *збігається* й *зіставляти*. Розлучають *не* зі словами, які живуть з *не* в обмінку, й навпаки. Виряджають ні сіло ні впало колегу на *-ко* жінкою і насилують апостроф (у *Посул'ї*). Сармат у них означає множину, а *грунт* багато разів лише *грунт*. Надибуємо тут *кордон стику*, *створивших культуру*, *втечу на більш північні землі* (слід гадати, на північ), краї, що *являлись* (марилися?), *озброєних щитами* венедів (чи хоч захищених мечем або списом?), *скритність поселень* (потаємність?), був *досягнуто компромісу*, *культура курганів виникли*, *більш примітивніша*, *один з періодів керованих Божем* (князем) і тьму подібних «перлин академізму».

А в художній літературі? По ній ще недавно вчили грамоту, бо при всьому розмаїтті стилів вона була цитаделлю норми. Роман чи повість по двадцять разів правила й переписували, перш ніж запропонувати читачеві. Тепер же письменник – це той, хто, жбурляючи в людей недосидженими книжками, сипле картечною школярських помилок. Літературна мова для речника «сучукрліт», хоч би що там навіювали підручники та енциклопедії, – далеко не синонім мови унормованої. Не диво, що з книжок, газет і журналів зникає *літредактор* (на сайтах він так і не з'явився), а радіо й телебачення заповнили недоріки-маргінали з роздвоєною свідомістю, які української класики ніколи як слід не читали. Куди їм до П. Бойка! Хоча для диктора, як і для лектора, інтонування (бодай подумки) шедеврів красного письменства – не лише щоденна духовна пожива, але й конче необхідна вправа.

Може, і справді літературна норма – вигадка? Адже декому так і кортить поправити визнаного майстра слова, стерши, як казав М. Риль-

ський, пилок з крилець метелика поезії. Як-от предковічну граматику О. Ольжича:

*Державу не твориться в будучині,
Державу будується нині.*

А ось дратливий приклад із худенького роману (?) «Срібний павук» несамовитого фантазера В. Кожелянка: «Дня 16-го ц. м. прилетів Гітлер з Мюнхену до Берліну. Його привітали на летовищу...» (Кальварія, 2004, с. 51). Що за знаки – ці у? Кожен розпізнає тут своє, тим себе й виявить. Школяр углядить взірець того, як треба писати. Вчителька зауважить хиби, щоб зразу їх виправити. Радписоголовлітвівського гарту, узявши підбрехачем редактора-совка, відзначить небезпеку «ортографії діяспори» і «нового порядку УБН». Лінгвіст і літературний критик вичитають в цьому пустотливу стилізацію. Гартований тюрмами мовозахисник (а тим паче затятий пурист) добачить репресовану й милу його душі норму, а в ній – бунт проти наруги над словом. «Кастратори нашої мови, – обурюється С. Караванський у бесідах «До мови – з розумом» (<http://www.maidan.org.ua>, тут цитую метра філології так, як йому писати любо), – позбавили нас питомих закінчень родового відмінку для іноземних міст: замість до Риму, до Парижу, до Стамбулу, нас змушено казати **до Рима, до Парижа, до Стамбула**. В історичному романі («Роксолана» П. Загребельного. – В. Р.) та ще й у незалежній Україні, де нема правописного КГБ, автор цілком має право вживати природніх українських закінчень у згаданих словах. Дивіться, яка єзуїтщина: «...голова завойовника БелградА й РодосУ,... помандрувала до СтамбулА...". Це так ми маємо ламати язик, замість сказати: «...голова завойовника БелградУ й РодосУ,... помандрувала до СтамбулУ...». На ділі ж кажуть навпаки: БелградА, РодосА, СтамбулА, бо хто ж це буде у процесі мовлення доглупуватись, де -А, а де -У? Кастратори знали, що робили: нищили мову».

Не знищили, бо писано нею. Та й не оскопили її, адже вона вагітніє аж такою самобутньою логікою пристрасті в метафорі... Так чи інакше, ця мова бринить у душі майже кожного сотого землянина й на всіх меридіанах, а норма в ній – факт. Розхитана, пощерблена, непричесана, не в усьому струнка й умотивована, а таки норма. У чомусь, мабуть, дуже дивна або й просто дурна, а таки *duralex* – живе втілення зв'язку між умами, свободи країни, волі народу до єднання. Бо одна справа – матерія, з якої шито прапор свободи, і зовсім інша – здатність на нього рівнятися і йти вперед разом.

Хай фахівці ламають списи в теорії норми – нам пошли Боже здорового глузду, щоб не заплутатися в динаміці суперечностей, яка і є правдою самого життя. Звичайно, читач не очікує дистильованої мови від митця слова, бо й сам, кажучи *шпацірка з колежанкою* чи *прикол на шару*, не вважає це за *випендрон*. Норма втілює тривалий і потужний рух

ідей та образів, висновування духу в букві, а не плісняву мертвої статистики й догми. Тим-то змінити закон в Державі слова – подобається він комусь чи ні – можна лише порядком, що його визначає самий закон. Це основа основ правосвідомості, ладу між людьми. Мова і є кодекс взаємин – її природа суспільна. Граматика, правопис, орфоєпія, лексична тяглість соціалізують і тим олюднюють найпотаємніші вібрації думки, не будучи нічиєю особистою власністю. Зокрема, й власністю кодифікаторів норми, редакторів, учителів, усіх тих, хто покликаний підтримувати порядок і законопослух у Державі слова.

А бешкетує в ній і В. Кожелянко, коли він смакує крутий суржик, питаючи героїку й нецензурщину («Дефіляда», «Конотоп», «Людинець», «Лжепоstradamus», «Тероріум»). Мовляв, ось вам, беріте, наслідуйте. *Снівпадаймо* й не підводьмося! Нас вже легіон стоїть за епатажну поде-рев'янщину... Це не якісь собі безневинні ляпи через неухважність, з яких можна посміятися, щоб далі їх забути. Це перегляд мовної традиції, етноетичного коду, узурпована нормотворчість – послідовна хуліганська диктатура. Чим не дискредитація елітного жанру альтернативної історії, що набирає сили в публіцистиці, а завдяки чудовій розвідці Д. Шурхала «Українська якбитологія» (Львів, 2004, 2007) вийшов на рівень науковості?

Вочевидь, нам, щоб належно розім'ятися й загострити собі відчуття реальності (методисти скажуть – для сенсифікації), не зайвим буде спитати й себе про деякі аж надто буденні речі. Наприклад, коли вікно закривають (собою, чимось), а коли – *зачиняють*? Коли участь *беруть*, а коли – *приймають* (душею, розумом)? Чи легко *назирці* ходити *здибочки*? Що означають ці слова? Чим відмінні *їжа* і *їда*? *Посмішка* й *усмішка*? *Гривна* і *гривня*? Чим – *проноза* і *шлапак*? А *солоній* і *розвеза*? *Нетяга*, *неборак* і *горопах*? Чим відрізняються *волокита* і *волоцюга*? *Небіж* і *небіжчик*? *Галайда*, *гайдамака* і *гайдабура*? *Панночка* і *панянка*? *Панна*, *панія*, *паніматка* і, даруйте, *стара пантофля*? Які на вигляд *горобина* і *журавлина*? Що шиють *швець* і *кравець*? Хто такі *харциз*, *джигун*, *драгоман*, *бондар*, *лимар*, *стельмах*? Що виробляють *папірня*, *гута*, *гуральня*, *броварня*? Як назвати одним словом дуже дрібний дощик і пустий горіх? Як перекласти по-тутешньому слова *імплементація*, *прайс-лист*, *бренд*, *інтенція*, *рецепція*, *памперс*, *трансформер*? Коли кажемо *мимохить*, а коли – *мимохідь*? Коли – *напохваті* і *похапцем*? Коли – *навзнак* і *навідліг*? Коли – *розглянемо* і *звернемося*, а коли – *розгляньмо* і *звернімося*? Коли – *йду полем*, *вулицею*, а коли – *по полю*, *по вулиці*? Чим несхожі обставини, за яких говоримо *я хотів спитати*, *я хотів було спитати*, *я хотів був спитати* і *я хотів би спитати*? Коли нам бракує *оригінала*, а коли – *оригіналу*? Коли не бачимо *феномена*, а коли – *феномену*? Що означають слова *терміна* і *терміну*? *Звука* і *звуку*? Коли *закривають* очі? Які значення має слово *притьмом*? Чи слід тетеріти, спізнившись на побачення й почувши *де ти блудили*? Де хіба на табличці в метро *вихід в*

місто? Що прочитується в написі *прохід заборонено* – крім того, що проходу нема? Хто каже *вуз*? Хто й навіщо – *прикид, ксива, губернатор регіону*? Що краще – бути просто ввічливим чи *взаємно ввічливим*? Як відповісти на привітання *добрий день*? Що не так у крамниці *продуктів харчування*, де пропонують *чорну*, а ще й *червону* смородину? Чи *цегельний завод* завжди цегляний? Як розуміти вислів *народ переможе капітал*? Хто кохає *один одного*? Як звуть тубільців Америки? Скільки ніг у *мокриці*?

Хто ж геть спантеличений і щиро доскіпується причин, може зазирнути в робочий зошит-розмальовку для дошкільнят 4-5 років під какофонічною і тим промовистою назвою «Вчимось розмовляти» (Харків: Видавничий дім «Школа», 2005, уклали В. Федієнко і В. Хаджинова). Теперішній час на обкладинці ні до чого не спонукає, а лише констатує. Зокрема й те, що вчать українців змалечку люди малограмотні, яким слон на вуха наступив. Тут таки на сторінках 5 і 16 малюка закликають: «*Давай пограємо*». Вочевидь, українське пограймося, як і учімося, для авторів – земля незвідана. Чому б тоді вже – при засиллі гральних та ще ігрових автоматів довкола, поіменованих на Заході однорукими бандитами, – не сказати прямо: «*Дайош ігру!*»? Недарма ж помічено, що першим словом немовляти – тим самим, з якого постає *гомо сапієнс*, словом, що лежить в основі основ, у самісінькому **почині**, – раніше було родове й багатюще *мама*, а тепер дедалі частіше – **дай**.

Це ж не одна така книженція, а ціла серія посібників, рекомендованих Науково-методичним центром МОНУ і однойменно хвалькуватих. З деяких є вже й збірка: «Ми готуємось до школи без проблем» (2007). Зміст: «Вчимось писати без проблем», «Вчимось рахувати без проблем», «Вчимось читати без проблем», «Вчимось думати без проблем». Як бачимо, все – «без проблем». Чи не правда, дуже «український» вислів, який питомими тутешніми можна перекласти разів сорок? Навіть думати дитина навчиться без труднощів. Чи без зусиль? Чи, може, думатиме навіть тоді, коли не матиме жодного клопоту? От тільки не думає автор (В. Федієнко), що передертою з англомовних і російських посібників граматикую він убиває в українських дітях їхню українськість. Колоніальний суржик аж пре з цих видань: «Отже, наберемося терпіння і разом подолаємо перший крок до вміння читати – крок до школи». Порівняймо (не «порівняємо!») із серією «Готовим ребенка к школе» (наприклад: А. Калиниченко. Учимся считать и сравнивать. – Москва: Айрис-прес, 2007). Ще чудасія: «Вчимо англійську без проблем» (Т. Жирова, В. Федієнко, 3 книжки, 2004-2006). Чи юнь, чи знать, чи, може, саму королеву англійську взялися наставляти автори? До чого цей прикметник, який у нашій мові не переходить в іменник? Та якби ж те означення, відірване, абстрактне й самотнє, як усмішка Чеширського Кота у Л. Керола, таки притулили до мови, то й того би було мало: учить собі, коли не знаєте, а нам що до того? Насправді ж розтиражована назва відучує від українсь-

кої мови, нищить цінності, втілені Т. Шевченком у просту й містку заповітну формулу: «І чужому навчайтесь, Й свого не цурайтесь».

Говорити про якість мови в Україні ніби й не заборонено. Та й про кількість тутешньої. Волай, скільки заманеться! Хто почує твій глас у штучній пустелі? Купка свідомих недобитків українського субстрату? Байдужість до екології мови плекали в масах українства довго, завзято і з далекосяжним розрахунком. А глухота – гірше будь-якого табу. Вона ж – симптом тяжкої хвороби духу. І неабияк загрожує національній безпеці. Через неї ростуть недовіра й відчуженість між людьми. Через неї стає пустим звуком обов'язок держави сприяти «консолідації та розвиткові української нації», а зрештою – і вся Конституція. Свобода слова – не просто вирваний з рота кляп. Свободу дає нам потуга **культури слова**, міць викоханих усією громадою мостів між душами, свідомо дисципліна натхненної толоки. Парадокс: свобода є скрізь, де відмовники, «раби, підніжки...» піднімають її на глум. Де «добрії люди» видають її за ярмо неволі. Де «бреде до тями» Кирило з балади І. Драча, обтинаючи собі сокирою крила.

*Стаття надійшла до редакційної колегії 12.01.2017 р.
Рекомендовано до друку д.ф.н., професором Грещук В. В.*

ABOUT CULTURE AND FREEDOM OF SPEECH AND THOUGHT OF THE UKRAINIAN PEOPLE

V. D. Radchuk

*Taras Shevchenko National University of Kyiv;
Chair of Stylistics of Ukrainian Language of Institute of Philology;
01601, Kyiv, Shevchenka Blvd., 14*

The article is dedicated to complicated nature of the language, spiritual potentiality of the word, importance of the speech norm and difficult outcomes of the semi-literacy epidemic in Ukraine that reached the elite: statesmen, scientists, literators, pedagogues. On the numerous examples the author shows how elementary ignorance of the language turns into shallowness of a thought, disorder in a matter, misunderstanding, curiosities. The state of a low level of culture of the word and semi-speech poses danger of spiritual impoverishment, slave unwillingness and captivity supported by denationalized and assimilative speech guides and distorted models that are imposed on the society and, first of all, on the school.

Keywords: *language, norm, literacy, spirituality, culture, liberty, sign.*